

Kozłowski, Stefan Karol

Z problematyki polskiego mezolitu (cz. 3) : kultura komornicka na tle mezolitu Europy Środkowej

Światowit 28, 5-32

1967

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

STEFAN KAROL KOZŁOWSKI

Z PROBLEMATYKI POLSKIEGO MEZOLITU¹ (cz. 3)
KULTURA KOMORNICKA NA TLE MEZOLITU
EUROPY ŚRODKOWEJ

Praca niniejsza dotyczy niektórych zagadnień dolnego mezolitu na ziemiach polskich. Jej celem jest:

1. próba pełniejszej niż dotąd proponowaliśmy² charakterystyki typologiczno-statystycznej kultury komornickiej (cykl narwiański H. Więckowskiej i M. Marczałak)³ opartej na klasycznych zespołach z Mazowsza;

2. próba porównania klasycznych zespołów komornickich ze współczesnymi im kulturami krajów sąsiednich (Niemcy, Czechosłowacja, Związek Radziecki);

3. próba wyznaczenia zasięgu terytorialnego kultury komornickiej na podstawie publikowanych materiałów.

UWAGI WSTĘPNE

Na początku należy uzasadnić zaliczenie kultury komornickiej (lub jej większej części) do dolnego mezolitu, by w dalszych rozważaniach móc ją porównać z synchronicznymi sąsiednimi zespołami dolnomezolitycznymi.

Jak już sugerowaliśmy w innej pracy⁴, pojawiający się w kręgu kultur północnych — na przełomie okresów borealnego i atlantyc-

¹ Niniejszy artykuł jest trzecim z kolei w cyklu zatytułowanym „Z problematyki polskiego mezolitu”. Pierwszy, poświęcony podziałowi kulturowemu ukazał się w 1965 r. (S. K. Kozłowski, *Z problematyki polskiego mezolitu*, „Archeologia Polski”, t. 10, 1965, z. 1), drugi, dotyczący podziału chronologicznego oddano do druku (S. K. Kozłowski, *O podziale chronologicznym polskiego mezolitu*).

² S. K. Kozłowski *Z problematyki...*, o. c., tenże, *Niektóre uwagi o polskim mezolicie*, „II Konferencja poświęcona problematyce prahistorii pleistocenu wczesnego holocenu Polski, Warszawa 3—5 V 1965 r.” (powielone), s. 33—54.

³ H. Więckowska, M. Marczałak, *Próba podziału kulturowego mezolitu Mazowsza*, „II Konferencja poświęcona problematyce prahistorii pleistocenu i wczesnego holocenu Polski, Warszawa 3—5 V 1965 r.”, (powielone) s. 1—32.

⁴ S. K. Kozłowski, *O podziale...*, o. c.

kiego — międzykulturowy prąd z trapezami pozwala podzielić dzieje tego kręgu na dwa okresy: dolny mezolit, w którym występują zespoły bez trapezów (okresy preborealny i borealny), górny mezolit, w którym w zasadzie wszystkie zespoły posiadają trapezy. Przyjęcie tego podziału, jak też uznanie przynależności kultury komornickiej do kręgu kultur północnych pozwala stwierdzić następującą sytuację: spośród dotąd rozpoznawanych na Mazowszu czystych zespołów uznanych za komornickie (Stawinoga pow. Pułtusk, Komornica i Wieliszew XI pow. Nowy Dwór, Całowanie pow. Otwock) jedynie Wieliszew XI posiada trapezy, są to jednak formy bardzo oryginalne, jak się zdaje nie związane ze wspomnianym prądem międzykulturowym. W każdym razie mamy pełne prawo przyjąć dolnomezolityczny wiek dla większości, jeżeli nie dla wszystkich, wymienionych zespołów. Dodatkowo za takim datowaniem przemawia zaobserwowana przewaga drapaczy nad skrobaczami, obecność zdwojonych półtylczaków itp.

ZESTAW ELEMENTÓW CHARAKTERYSTYCZNYCH KULTURY KOMORNICKIEJ

Podstawą do wydzielenia kultury komornickiej (cyklu narwiańskiego) były trzy zespoły z Mazowsza — Stawinoga, Komornica i Wieliszew XI. Później doszedł jeszcze bogaty zespół z Całowania. Na podstawie wymienionych zespołów można następująco sprecyzować zestaw elementów charakterystycznych omawianej kultury.

A. Zbrojniki, wśród których należy wymienić najbardziej charakterystyczne formy jak:

1. tylczaki typu Stawinoga,⁵
2. półtylczaki typu Komornica,
3. trójkąty równoramienne,
4. nierównoboczne trójkąty rozwartokątne,
5. zdwojone półtylczaki,
6. półksiężyce.

Wymienione typy stanowią zasadniczy człon zespołu elementów charakterystycznych pozwalających uznać jakiś zespół za komornicki. Nie są to oczywiście wszystkie zbrojniki jakie zna kultura komornicka. Występują w niej (choć sporadycznie) zwykle półtylczaki i tylczaki, wiórki mikrołuskane, ostrza sowerskie itp.

Warto przypomnieć, iż prawie wszystkie zbrojniki kultury komornickiej formowane są stromym i wysokim retuszem, dość często od spodu i na stronę spodnią jednocześnie.

B. Inne narzędzia stale występujące w zespołach klasycznych to

⁵ Przyjmujemy w zasadzie nazewnictwo zbrojników zaproponowane przez H. Więckowską i M. Marczał, *Próba podziału...*, o. c.

Kultura komornicka na tle kultur dolnomezolitycznych Europy Środkowej

1 — trójkąty — zbrojniki w typie komornickim, (czarne zesp. klasyczne), 2 — skośnie zakreskowany teren — rdzenny obszar kultury komornickiej, 3 — gruba linia na zakreskowanym — maksymalny wschodni zasięg ciosaków północnych, 4 — czarne punkty — zasięg ciosaków północnych (nie tylko mezolitycznych), 5 — krzyżyki — stanowiska typu Kirchdorf-Halter, 6 — kreska z literą Y — zasięg morza Yoldia, 7 — kreska z literą A — zasięg jeziora Ancylus.

drapacze, bardzo często krótkie lub krępe (tarnowiańskie) oraz bardzo charakterystyczne, dość liczne rylce. Jeżeli chodzi o te ostatnie trzeba stwierdzić, że ogromna większość znanych nam rylców mezolitycznych pochodzi z zespołów komornickich.

Dość liczne (choć nie we wszystkich zespołach) są w kulturze komornickiej skrobacze, występują też pazury i inne narzędzia np.: bardzo nieliczne ciosaki — Komornica pow. Nowy Dwór.

*

Spróbujmy skonfrontować powyższą charakterystykę kultury komornickiej z dolnomezolitycznymi kulturami Niżu Europejskiego. Spośród znanych kultur tego obszaru, datowanych na dolny mezolit, dwie będą nas szczególnie interesować: kultura Duvensee⁶ oraz kultura nazywana przez H. Schwabedissena „kręgiem północno-zachodnim”, z którego dwie fazy najwcześniejsze, Kirchdorf i Haltern⁷ są dla nas najbardziej interesujące (dalej nazywamy je zespołami typu Kirchdorf — Haltern). Poza tym do porównań posłużą nam materiały mezolityczne z terenu Czechosłowacji⁸ i Związku Radzieckiego⁹.

KULTURA DUVENSEE

Znaleziska z Duvensee zaliczone zostały przez J. G. D. Clarka¹⁰ do kultury Maglemose, należy jednak zaznaczyć, że opierał się on w swej pracy głównie na materiale kościanym. Już wtedy J. G. D. Clark zauważył pewne cechy inwentarza krzemienno-odróżniające Duvensee od klasycznych znalezisk z Mullerup¹¹, Svaerdborg czy Holmegaard¹². Nieco później H. Schwabedissen uznał zespół z Duvensee za przedstawiciela odrębnej, dolnomezolitycznej kultury¹³, nie negując zresztą jej związku z kulturą Maglemose (w ramach jednego kręgu kulturowego). Dalsze badania potwierdziły tezę H. Schwabedissen a i dziś znamy już dość dużo zespołów podobnych do Duvensee. Wymienić należy choćby Calbe a.d. Milde, Wustrow a.d.

⁶ H. Schwabedissen, *Die mittlere Steinzeit im westlichen Norddeutschland*, Neumünster 1944.

⁷ Ibidem.

⁸ J. Barta, *Slovensko v staršej a strednej dobe kamennej*, Bratislava 1965.

⁹ Np. M. Rudinskij, *Dejaki pidsumki ta bližosi zawdania palentologičnych wivczeń u mežach URSS*, „Antropologija”, t. 4, 1930.

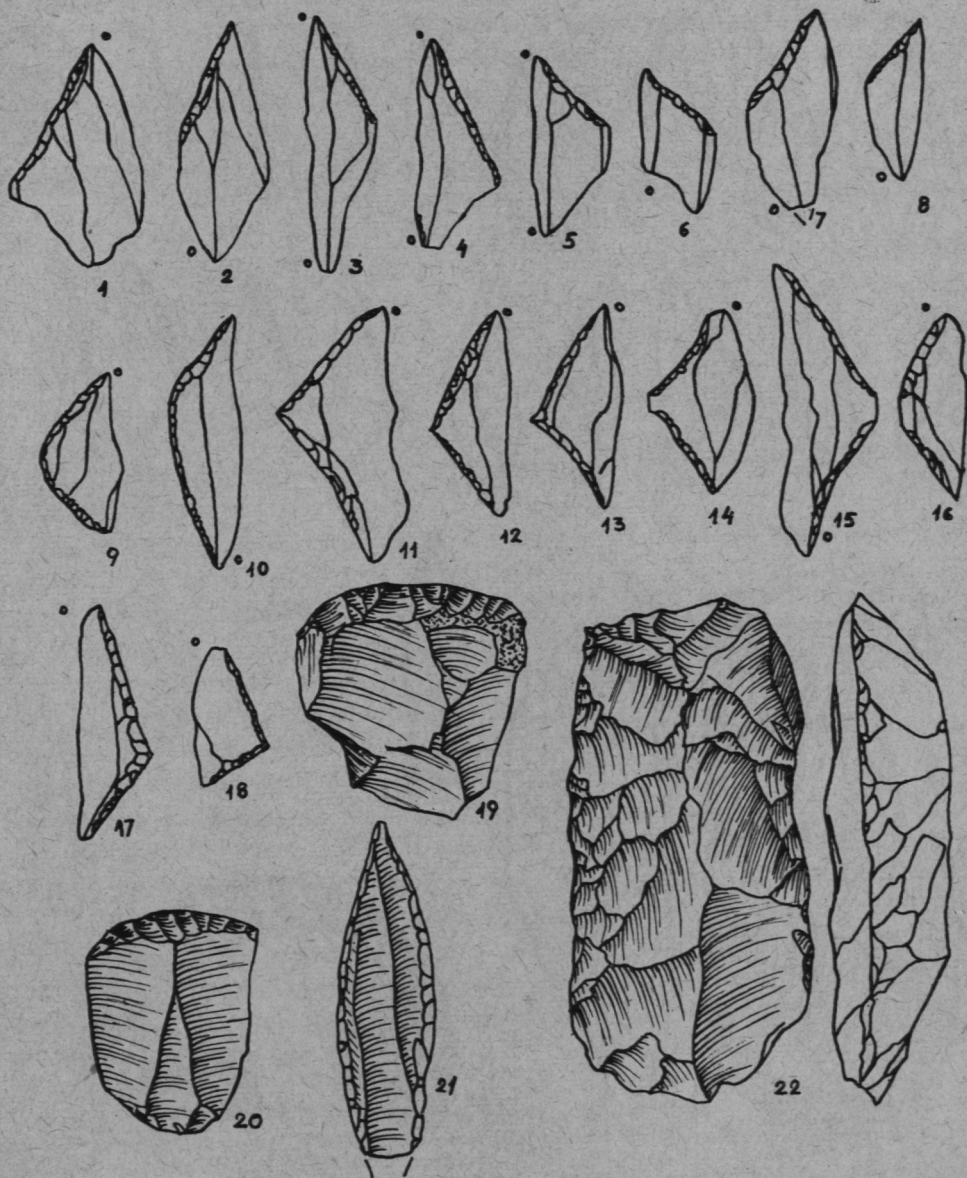
¹⁰ J. G. D. Clark, *The mesolithic settlement of northern Europe*, Cambridge 1936.

¹¹ F. L. Sarauw, *Maglemose, ein steinzeitlicher Wohnplatz im Moor bei Mullerup auf Seeland verglichen mit verwendeten Funden*, „Prähistorische Zeitschrift”, t. 3, 1911, t. 4, 1914.

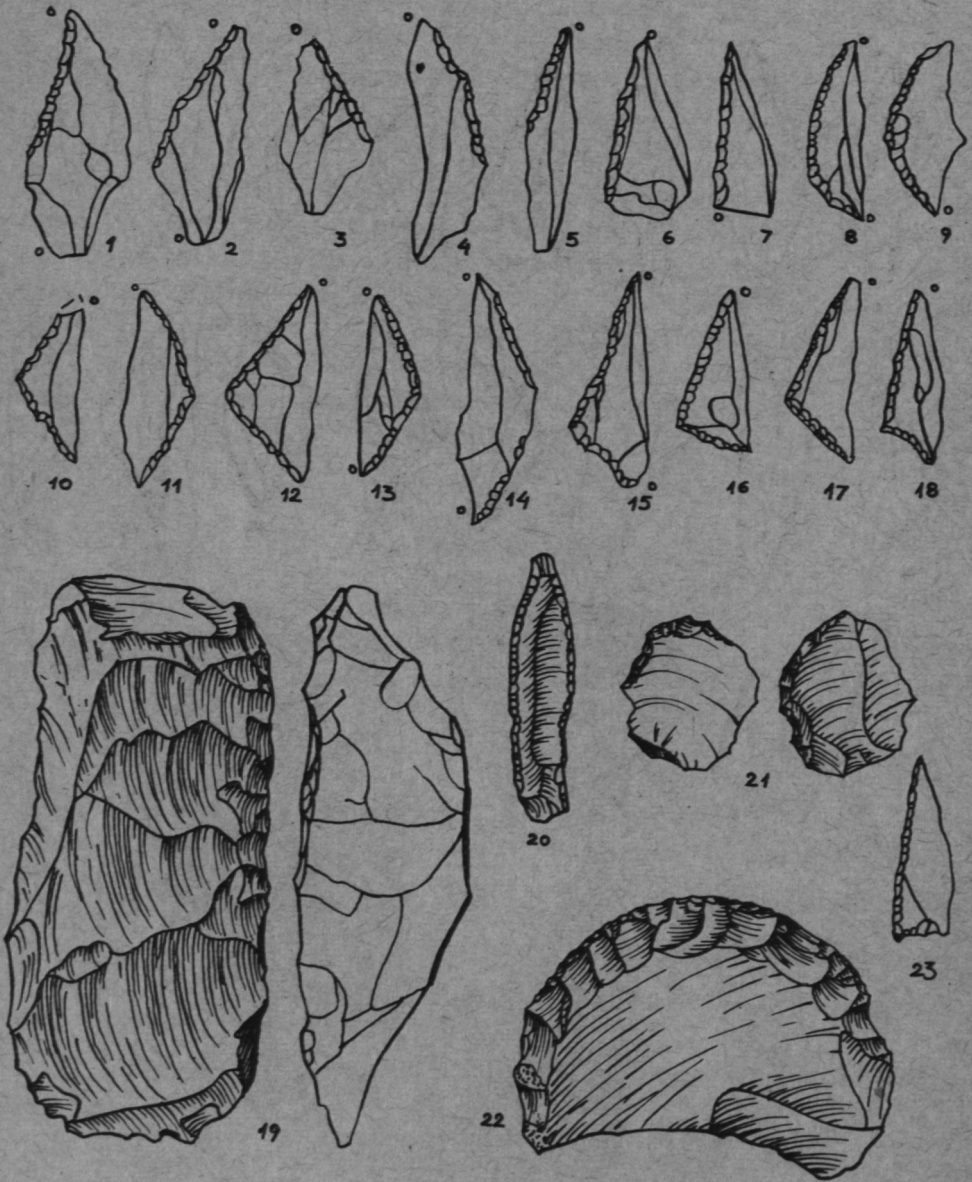
¹² H. C. Broholm, *Nouvelles trouvailles du plus ancien âge de la pierre-les trouvailles de Holmegaard et de Svaerdborg*, „Memoires de la Société Royale des Antiquitaires du Nord”, 1926—27.

¹³ H. Schwabedissen, *Die mittlere...*, o. c.

Tablica I

Tablica II

Kultura Duvensee, stan Duvensee (NRF), wg H. Schwabedissena, (w. n.).

Jeetzel¹⁴, Pinnberg warstwa V i VI¹⁵, Bergholz¹⁶, Flessenow¹⁷, czy wreszcie angielskie zespoły ze Star Carr¹⁸ i Thatcham¹⁹. W związku z tymi ostatnimi warto przypomnieć, że nadal badacze angielscy nazywają je „maglemoskimi”.

O dolnomezolitycznym wieku tej kultury świadczą daty pyłkowe (Star Carr — preboreal, Thatcham — preboreal-boreal, Duvensee — boreal). Niektóre jednak zespoły (z trapezami) pochodzą z samego początku górnego mezolitu (Pinnberg — w-wa V i VI, Calbe a.d. Milde). Na podstawie analizy wymienionych zespołów przedstawiamy zestaw elementów charakterystycznych kultury Duvensee:

A. Zbrojniki, grupa urozmaicona typologicznie prezentuje następujące typy:

1. tylczaki typu Stawinoga (tabl. II ryc. 6, 7, tabl. III ryc. 6, 7, 19);
2. „Zonhoven Spitzen”, w większości identyczne z półtylczakami typu Komornica (tabl. I ryc. 1—8, tabl. II ryc. 1—5, tabl. III ryc. 1—5, 17, 18);
3. trójkąty równoramienne (tabl. I ryc. 11—13, tabl. II ryc. 10—13, tabl. III ryc. 9, 21, 22);
4. nierównoboczne trójkąty rozwartokątne (tabl. I ryc. 17, 18, tabl. II ryc. 15—18, tabl. III ryc. 10—12, 25—27);
5. zdwojone półtylczaki (tabl. I ryc. 14—16, tabl. II ryc. 14, tabl. III ryc. 13, 23, 24);
6. półksiężyce (tabl. I ryc. 9, 10, tabl. II ryc. 8, 9, tabl. III ryc. 8, 20);
7. tylczaki z wgiętą, łuskaną podstawą, znane w literaturze niemieckiej pod nazwą „feingeretige Spitzen mit retuschiertes Basis” (tabl. II ryc. 23, tabl. III ryc. 14—16, 28—30).

Poza wymienionymi występują tam m. in. zwykłe półtylczaki i tylczaki, a w zespołach młodszych trapezy.

B. Inne narzędzia to stale występujące drapacze, m. in. dużo okazów krótkich (tabl. I ryc. 19, 20, tabl. II ryc. 22, tabl. III ryc. 31) oraz ryłce i pazury (tabl. I ryc. 21, tabl. II ryc. 20), wreszcie skrobacze (tabl. II ryc. 21). Należy wymienić również liczne siekiery mezolityczne, nazywane w literaturze niemieckiej „Scheibenbeile” i „Kernbeile”, które w dalszych rozważaniach nazywać będziemy ciosakami. Są one bardzo charakterystyczne dla kultury Duvensee (tabl. I ryc. 22, tabl. II ryc. 19, tabl. III ryc. 32).

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ A. Rust, *Die Funde vom Pinnberg*, Neumünster 1958.

¹⁶ B. Gramsch, *Ein mittelsteinzeitlicher Fundplatz bei Bergholz-Relsbrücke, Kreis Potsdam-Land, „Märkische Heimat”, t. 2, 1961.*

¹⁷ E. Schuldt, *Der mittelsteinzeitliche Wohnplatz von Flessenow, Kreis Schwering, „Jahrbuch für Bodendenkmalpflege in Mecklenburg”, 1959.*

¹⁸ J. G. D. Clark, *Excavations at Star Carr*, Cambridge 1954.

¹⁹ J. Wymer, *Excavations at the Maglemosian Sites at Thatcham, Berkshire, England, „Proceedings of the Prehistoric Society”, t. 28, 1962.*

Powyższy zestaw elementów charakterystycznych kultury Duvensee jest bardzo zbliżony do zestawu komornickiego. Zbieżność ta sugeruje jeżeli nie identyczność obu kultur, to w każdym razie bliskie pokrewieństwo, którego jedynym wytłumaczeniem może być przynależność obu kultur do jednego kręgu kultur północnych²⁰.

ZESPOŁY KIRCHDORF-HALTERN

Wydzielone przez H. Schwabedissena w osobnym kręgu (kulturze?) w Niemczech północno-zachodnich i Belgii. Wobec braku dat przyrodniczych datowane są za pomocą metody typologicznej. Tu warto zaznaczyć, że zespoły te w przeciwieństwie do Duvensee są słabo poznane, że dysponujemy prawie wyłącznie materiałem niezbyt pewnym. Zespół form charakterystycznych to:

A. Zbrojniki:

1. tylczaki typu Stawinoga (tabl. IV ryc. 6, 7, 31, 32 ?);
2. „Zonhoven Spitzen” (tabl. IV ryc. 2—4, 17, 18, 27—30);
3. trójkąty równoramienne (tabl. IV ryc. 11—13, 20—22, 33—35);
4. nierównoboczne trójkąty rozwartokątne (tabl. IV ryc. 15, 16, 24, 25, 37, 38);
5. zdwojone półtylczaki (tabl. IV ryc. 14, 23, 36);
6. półksiężyce (tabl. IV ryc. 8—10, 19);
7. tylczaki z wgiętą podstawą (tabl. IV ryc. 39, 40).

B. Inne narzędzia, słabo poznane, to m. in. krótkie drapacze (tabl. IV ryc. 26). Ciosaków brak zupełnie.

Również i ta kultura prezentuje zestaw elementów zbliżony do komornickiego.

Czechosłowacja. Słabo poznany mezolit Czechosłowacji dostarcza również elementów zbliżających się do zespołów komornickich z Mazowsza. Należy tu wymienić znaleziska z Barcy I w Słowacji²¹ (tabl. V ryc. 35—43). Wystąpiły tam tylczaki typu Stawinoga (tabl. V ryc. 35—38), trójkąty równoramienne (tabl. V ryc. 41—42), trójkąty nierównoboczne rozwartokątne (tabl. V ryc. 40, 43).

Z SRR. Mezolit zachodnich połaci Związku Radzieckiego niektórymi elementami upodabnia się do zespołów komornickich. W Kudłajewce (Białoruska SRR)²² i Kamiennem I (Polesie)²³ (tabl. V ryc. 1—34) znaleziono tylczaki typu Stawinoga (tabl. V ryc. 1—13, 16,

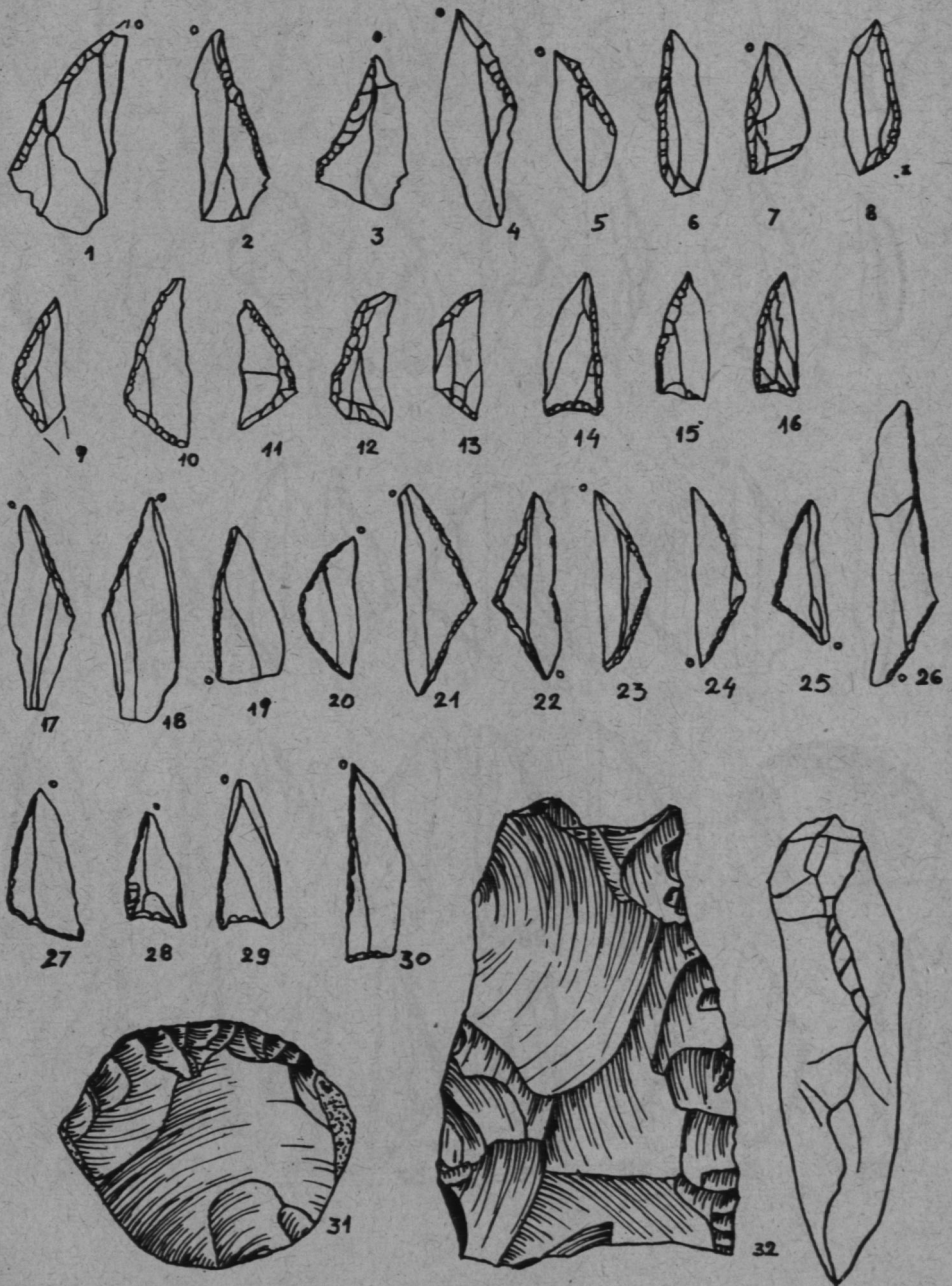
²⁰ S. K. Kozłowski, *Niektóre uwagi...*, o. c.

²¹ F. Prosek, *Mesolitická obsidiánová industrie ze stanice Barca I*, „Archeologické Rozhledy”, t. 11, 1959, z. 2.

²² Rudinskij, *Dejaki pidsumki...*, o. c.

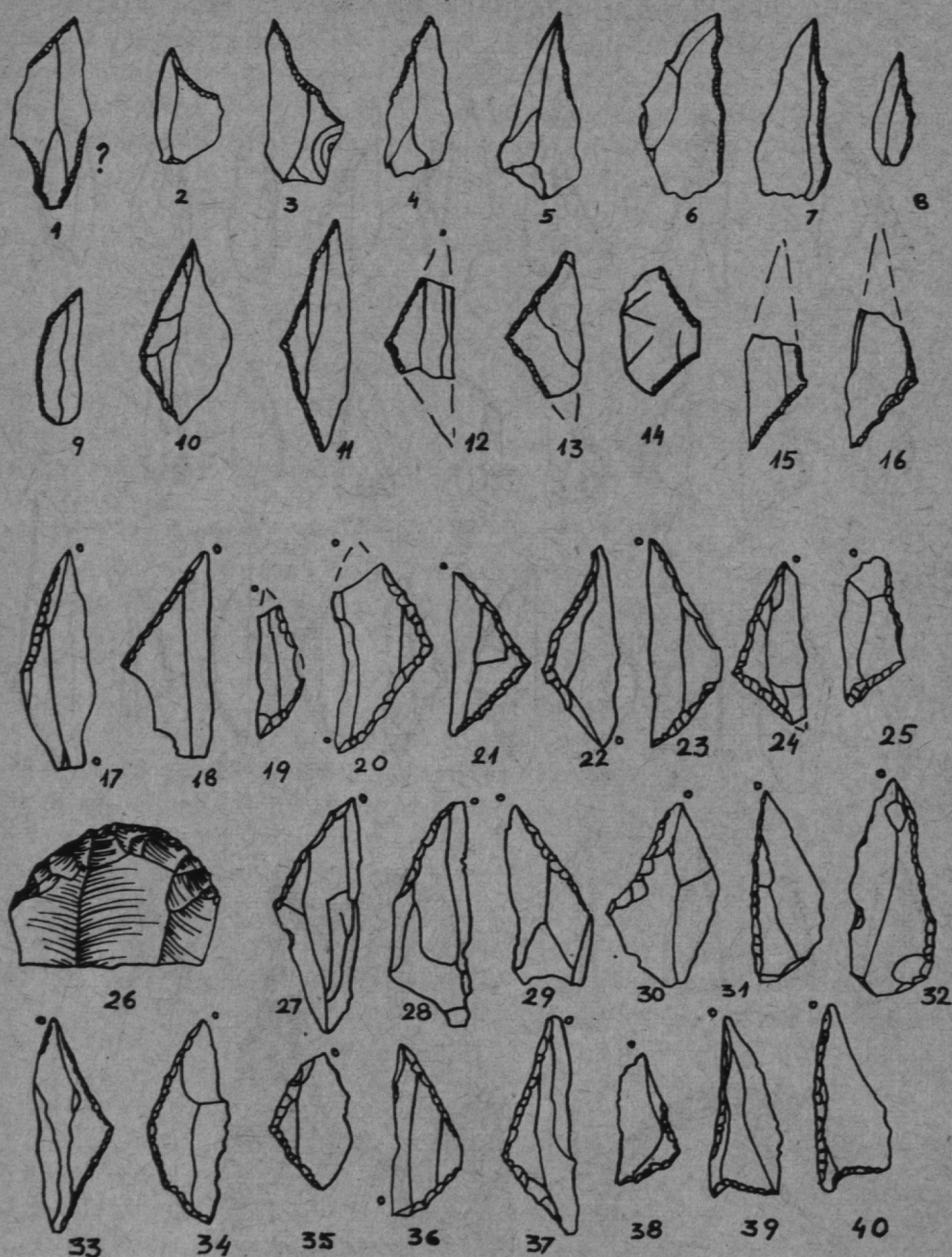
²³ L. Sawicki, *Przyczynek do znajomości prehistorii Polesia*, „Ziemia”, 1925, nr 6, 7, 8.

Tablica III

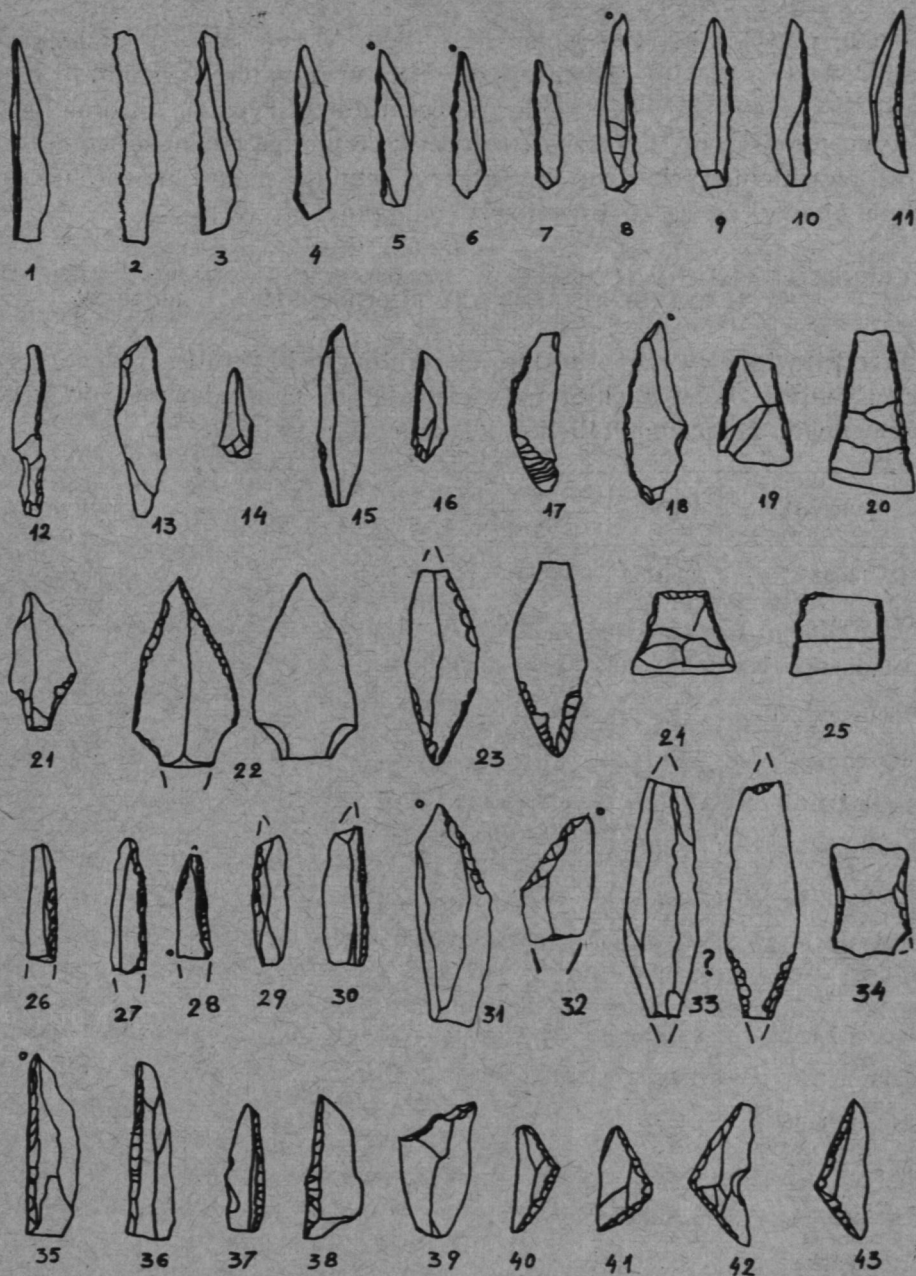
Kultura Duvensee (facja Fien?), 1—16 — stan. Bergholz (NRD), wg B. Gramscha,
 17—32 — stan. Flessenow (NRD), wg E. Schuldta (wszystkie w. n.).

Tablica IV

Zespoły Kirchdorf-Haltern, 1—16 — Remouchamps (Belgia), wg Rahira, 17—26 — Haltern II (NRF), wg H. Schwabedissena, 27—40 — Schinderkule I (NRF), wg H. Schwabedissena (wszystkie w. n.).

Tablica V

Zespoły ze wschodu i południa — 1—25 — Kudajewka (BSRR), wg Rudinskiego,
 26—34 — Kamienne I (Polesie), wg L. Sawickiego, 35—43 — Barca I (CSRS), wg
 J. Barty. (1—34 lekko zmniejszone, pozostałe w. n.).

26—30), półtylczaki typu Komornica (tabl. V ryc. 31, 32), półksiężyce (tabl. V ryc. 17, 18). Towarzyszyły im oryginalne wysokie trapezy (tabl. V ryc. 19—20, 34), zwykle trapezy (tabl. V ryc. 24, 25) oraz liściaki typu rosyjskiego²⁴. Trzeba zaznaczyć, że nie ma pewności co do czyściwości wymienionych dwu inwentarzy, istnieją nawet pewne uzasadnione obawy, że są to inwentarze mieszane.

STOSUNEK KLASYCZNYCH ZESPOŁÓW KOMORNICKICH DO DOLNOMEZOLITYCZNYCH KULTUR OŚCIENNYCH, PODOBIENSTWA I RÓŻNICE

Przedstawione wyżej krótkie charakterystyki kultur otaczających teren kultury komornickiej potwierdzają jej przynależność do kręgu północnego. Załączona tabelka ilustruje ten związek²⁵:

Stanowisko	Kraj											Kultura	
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
Stawinoga	Polska	+	+	+	+	+	+						Komornicka
Komornica	"	+	+	+	+	+	+				+		"
Całowanie	"	+	+	+		+							"
Wieliszew XI	"	+	+	+	+	+	+			+			"
Flessenow	NRD	+	+	+	+	+	+	+			+		Duvensee
Bergholz	"	+	+	+	+	+	+	+					"
Duvensee	NRF	+	+	+	+	+	+	+			+		"
Pinnberg V—VI	"	+	+	+		+					+		"
Star Carr	Anglia		+	+	+	+	+				+		"
Thatcham	"	+	+	+		+	+	+			+		"
Remouchamps	Belgia	+	+	+	+	+	+						Kirchdorf-Haltern
Haltern II	NRF		+	+	+	+	+						"
Schinderkule I	"	+	+	+	+	+	+	+					"
Barca I	CSRS	+		+	+	+							?
Kamienne I	ZSRR	+	+		+				+	+			?
Kudłajewka	"	+			+				+	+			?

²⁴ R. Schild, „Świderskie” stanowiska znad górnej Wołgi i środkowej Oki a cykl „mazowszański”, „Archeologia Polski”, t. 9, 1964, z. 1.

²⁵ W kolejności następująco ponumerowaliśmy zamieszczone w tabelce typy: 1. tylczaki Stawinoga, 2. półtylczaki Komornica, 3. trójkąty równoramienne, 4. półksiężyce, 5. trójkąty nierównoboczne rozwartokątne, 6. zdwojone półtylczaki, 7. tylczaki z wgiętą łuskana podstawą, 8. wysokie trapezy, 9. liściaki rosyjskie, 10. cio-saki.

Po stwierdzeniu tak dużych zbieżności zespołów mazowieckich, szczególnie z zespołami typu Duvensee, zachodzi pytanie — czy mamy prawo wydzielać w ogóle kulturę komornicką? Jesteśmy przekonani że tak, niżej postaramy się uzasadnić nasz sąd.

RÓŻNICE STATYSTYCZNE

Podobieństwa typologiczne zespołów komornickich i kultur ościen-nych wyżej stwierdzone nie pozwalają na identyfikację zespołów mazowieckich z którąkolwiek z tych kultur. Przy bliższej analizie okazuje się, że różnice statystyczne są tu tak duże, iż każą uznać zespoły mazowieckie za należące do odrębnej kultury. Porównanie statystyczne opieramy na analizie zbrojników, zdawałoby się najbardziej zbliżających (typologicznie) zespoły polskie do obcych.

Już same tylczaki typu Stawinoga przesadzają sprawę. Sądząc z zestawień H. Więckowskiej i M. Marczał²⁶, w zespołach mazowieckich tylczaki te stanowią dużą część wszystkich zbrojników (Stawinoga — ok. 45%, Komornica — ok. 24%, Całowanie — ok. 42%). W porównaniu z powyższymi wartościami procentowymi liczba tylczaków typu Stawinoga w kulturze Duvensee jest zwykle mniejsza. W Star Carr np. w ogóle brak tego typu. Również w zespołach typu Kirchdorf-Haltern liczba tylczaków typu Stawinoga jest niewielka i nie stanowią one tam najbardziej charakterystycznego elementu. Cytowane inwentarze z Czechosłowacji i Związku Radzieckiego prezentują natomiast dość dużo tylczaków, czym zbliżają się do zespołów mazowieckich.

Jeszcze wyraźniej występują odrębności zespołów mazowieckich jeśli przeanalizujemy wartości procentowe półtylczaków typu Komornica (tzw. „Zonhoven Spitzen”). Zespoły komornickie posiadają ich na ogół (choć są rzadkie wyjątki) mniej niż tylczaków Stawinoga (Stawinoga — ok. 10%, Całowanie — ok. 15%, Komornica — ok. 16% wszystkich zbrojników). Z kolei zespoły kultury Duvensee prezentują zawsze wysoki procent tych półtylczaków (Bergholz — ok. 1/2, Flessenow — ok. 1/3, Pinnberg — ok. 1/2, Star Carr — ok. 1/2, Thatcham — ok. 8/10 wszystkich zbrojników). Trzeba dodać, że również w zespole z Duvensee liczba półtylczaków jest (jak można sądzić z opisu H. Schwa bed issena) dość znaczna.

Zespoły typu Kirchdorf-Haltern również posiadają dużo „Zonhoven Spitzen”, które wyraźnie przeważają nad tylczakami typu Stawinoga.

Zespół z Barcy I, albo w ogóle nie posiada półtylczaków typu Komornica, albo występują tam nielicznie. Wreszcie inwentarze z Po-

²⁶ H. Więckowska, M. Marczał, *Próba podziału...*, o. c.; H. Więckowska, praca doktorska w maszynopisie.

lesia i Białorusi, albo nie znają półtylczaków typu Komornica, albo posiadają ich mało.

Z analizy wartości procentowych tych dwu najliczniejszych w dolnym mezolicie Europy Środkowej typów zbrojników wyłania się podział terytorialny na dwa duże obszary:

Obszar 1, obejmujący Anglię, Belgię, Niemcy wyróżnia się szczególnie częstym występowaniem półtylczaków (kultura Duvensee i zespoły typu Kirchdorf-Haltern).

Obszar 2, bardziej na wschód, wyróżnia się wysokimi wartościami procentowymi tylczaków typu Stawinoga (Mazowsze, Czechosłowacja, ZSRR).

Wśród innych zbrojników różnice procentowe są słabo uchwytnie, natomiast niektóre z nich mają, jak się zdaje, ograniczony zasięg terytorialny, i tak:

1. tylczaki z wklęsłą łuską podstawą występują na obszarze 1, nie przechodząc chyba na wschód od Odry,
2. trójkąty równoramienne znamy z obszaru 1 oraz z Polski i Czechosłowacji nie występują natomiast wyraźnie na terenie ZSRR.
3. liściaki typu rosyjskiego, charakterystyczne dla terenów wschodnich, w Polsce są wielką rzadkością.

RÓŻNICE METRYCZNE²⁷

Poza wyżej przedstawionymi różnicami zespoły mazowieckie różnią się od zespołów obszaru 1 wielkością zbrojników. Załączona tabela przedstawia zróżnicowanie metryczne wszystkich zbrojników z cytowanych stanowisk w rozgraniczeniu kulturowym (bez inwentarzy wschodnich i południowych):

Kultura	do 15 mm	15—20 mm	20—25 mm	ponad 25 mm
Kirchdorf-Haltern	—	23%	32%	45%
Duvensee	—	14%	26%	60%
Mazowsze — kultura komornicka	14%	44%	26%	16%

²⁷ W tym miejscu należy wyjaśnić, że różnice metryczne jakie zachodzą między zbrojnikami Duvensee i komornickimi nie są chyba spowodowane drobnocią surowca krzemienego w Polsce, lecz nieco inną tradycją kulturową. Wprawdzie np. zbrojniki komornickie z Mazowsza wykonywano na drobnym surowcu narzutowym, co częściowo tłumaczyłoby ich małe rozmiary, jednak podobnie niewielkie zbrojniki z Małopolski bazują niemal wyłącznie na surowcu czekoladowym, świeciechowskim i podkrakowskim, a więc surowcach, z których można uzyskiwać nawet bardzo duże formy.

Z tabelki jasno wynika, że zbrojniki z Mazowsza są ogólnie drobniejsze od okazów kultury Duvensee i zespołów typu Kirchdorf-Haltern. Prawie 60% zbrojników z Mazowsza nie przekracza wielkości 20 mm, podczas gdy 86% okazów Duvensee i 77% Kirchdorf-Haltern przekracza tę wielkość. Również więc i analiza wartości metrycznych pozwala odróżnić zespoły komornickie z Mazowsza od kultur ościenych.

*

W konkluzji następująco można scharakteryzować kulturę komornicką na Mazowszu: jest to kultura o bogatym zestawie wysoko i stromo łuskanych zbrojników, wśród których najważniejszą rolę odgrywają tylczaki typu Stawinoga, zwykle przeważające ilościowo nad półtylczakami typu Komornica. Zbrojnikom tym stale towarzyszą trójkąty równoramienne, nierównoboczne rozwartokątne, rzadziej zdwojone półtylczaki, półksiężycy. Zbrojniki te są na ogół drobne, ok. 60% okazów nie przekracza wielkości 20 mm. Inwentarz uzupełniają drapacze (w przewodzie tarnowiańskie), dość liczne rylce, rzadziej skrobacze i pazury. W kulturze tej brak niemal zupełnie ciosaków.

ZASIĘG TERYTORIALNY KULTURY KOMORNICKIEJ

Na podstawie powyższej charakterystyki podejmiemy teraz próbę określenia zasięgu terytorialnego kultury komornickiej. W tym celu zebraliśmy możliwie pełną literaturę prezentującą zabytki mezolityczne w Polsce. W rezultacie udało się nam zarejestrować ponad sto miejscowości w Polsce, z których publikowano zbrojniki będące składnikami przedstawionego wyżej zestawu elementów charakterystycznych kultury komornickiej na Mazowszu. Wszystkie te miejscowości zaznaczono na załączonej mapie trójkątami. Jednocześnie na tej samej mapie zaznaczono zasięg ciosaków typu północnego (czarne punkty) i stanowisk typu Kirchdorf-Haltern. Następnie przeprowadziliśmy analizę metryczną zbrojników w typie komornickim na terenie Polski. Dała ona następujące wyniki:

Z powyższych zestawień wypływają następujące wnioski:

1. pod względem wartości metrycznych zbrojników do klasycznych zespołów z Mazowsza zbliżają się szczególnie zespoły małopolskie i śląskie;

TYLCZAKI TYPU STAWINOĞA²⁸

Obszar	do 15 mm	15—20 mm	20—25 mm	ponad 25 mm
Mazowsze	8%	34%	43%	13%
Małopolska	4%	38%	26%	32%
Śląsk	—	46%	46%	8%
Wielkopolska	—	—	50%	50%

PÓŁTYLCZAKI TYPU KOMORNICA

Obszar	do 15 mm	15—20 mm	20—25 mm	ponad 25 mm
Mazowsze	6%	43%	37%	12%
Małopolska	2%	36%	36%	24%

TRÓJKĄTY RÓWNORAMIENNE

Obszar	do 15 mm	15—20 mm	20—25 mm	ponad 25 mm
Mazowsze	23%	70%	7%	—
Małopolska	33%	50%	17%	—
Śląsk	57%	43%	—	—
Wielkopolska	37%	37%	26%	—

WŚZYSTKIE ZBROJNIKI

Obszar	do 15 mm	15—20 mm	20—25 mm	ponad 25 mm
Mazowsze	14%	44%	26%	16%
Małopolska	13%	45%	30%	12%
Śląsk	22%	44%	30%	4%
Wielkopolska	14%	26%	45%	15%

2. dość bliskie tym zespołom inwentarze wielkopolskie posiadają jakby większe (?) zbrojniki, choć trzeba zaznaczyć, że pomiar dotyczył zbyt małego materiału.

Analizę metryczną uzupełnimy poniżej krótką charakterystyką (tabelka) wybranych inwentarzy i zespołów z elementami komornickimi z Małopolski, Śląska i Wielkopolski (numery typów — por. przypis 25).

²⁸ Dane dla Wielkopolski oparto jedynie na inwentarzu z Lasku IIa, stąd wynik jest niepewny.

Miejscowość	Powiat	Typy					
		1	2	3	4	5	6
Rytwiany	Staszów	+	+	+		+	
Zdzieci	Staszów		+	+		+	
Zrębin	Staszów			+	+		
Żerniki Dolne	Busko	+	+	+	+	+	
Majdan I-1	Kolbuszowa	+	+		+	+	+
Majdan II-1	Kolbuszowa	+	+	+			
Poręby Dymarskie 2/1	Kolbuszowa		+	+	+		
Dzierżno	Gliwice	+		+	+	+	
Zabrze	loco	+	+	+	+	+	
Grabówka	Koźle	+		+	+	+	
Chwalim	Sulechów	+		+	+	+	
Lasek IIa	Poznań	+		+	+	+	+
Glinno	N. Tomyśl	+	+	+		+	
Lasek-Lubań	Poznań	+	+	+		+	
Rumin	Konin	+	+	+	+	+	+
Rydno VIII/59	Starachowice	+	+		+	+	
Grabowa	Staszów	+	+	+	+	+	
Jastrzębiec	Busko	+	+	+	+	+	
Lubanie	Busko	+	+	+	+	+	
Pieczonogi	Busko	+	+	+			
Życiny	Staszów	+	+	+	+		
Brody p/Ruda	Busko	+	+		+		
Lubnice	Busko	+	+		+	+	

Z tabelki wynika, że zamieszczone w niej inwentarze należą do kultury komornickiej, ponieważ prezentują charakterystyczny zestaw typów zbrojników, co w powiązaniu z faktem występowania na cytowanych stanowiskach zwykle liczniejszych niż półtylczaki Komornica — tylczaków Stawinoga oraz stwierdzonymi wyżej drobnymi rozmiarami zbrojników wystarcza do przyjęcia naszej tezy za udowodnioną. Ale w rozważaniach idziemy dalej. Wydaje się, że nie popełnimy omyłki, jeżeli uznamy wszystkie inwentarze z co najmniej trzema (na sześć) typami zbrojników charakterystycznych za należące do kultury komornickiej, oczywiście głównie, jeśli występują one w sąsiedztwie pewnych, bogatszych zespołów lub inwentarzy komornickich. Twierdzenie nasze opieramy na fakcie, iż jak dotąd nie udało się stwierdzić w Polsce zespołu niekomornickiego zawierającego więcej niż dwa

z sześciu typów charakterystycznych (po dwa typy—zespoły janisławickie z Baraków pow. Kraśnik i Rydna VI/59 pow. Starachowice)²⁹.

Na koniec warto przypomnieć, iż obok inwentarzy z trzema typami zbrojników znamy sporo ze zbrojnikami pojedynczymi lub występującymi po dwa typy (na mapie trójkąty ze znakiem zapytania). Wydaje się, że dość duża ich liczba również sygnalizuje stanowiska komornickie, choć przytoczone wyżej dwa przykłady janisławickie nakazują ostrożność. Aby wyjaśnić sprawę do końca trzeba stwierdzić, że szczególnie w Wielkopolsce i na Śląsku, gdzie elementy janisławickie są nieliczne, pojedyncze zbrojniki w typie komornickim są chyba pozostałościami zespołów komornickich.

W rezultacie powyższego zarysował się na mapie obszar, który dość dobrze odpowiada części zasięgu kultury komornickiej (na mapie skośnie zakreskowany). Teren ten, wyznaczony na podstawie publikowanych materiałów³⁰ nazywamy rdzennym obszarem kultury komornickiej. Obejmuje on wschodnią część Wielkopolski, Dolny i Górny Śląsk, Polskę Środkową, Mazowsze i Małopolskę (bez wschodniej części).

ZACHODNIA PERYFERIA KULTURY KOMORNICKIEJ

W koreferacie na II Konferencję³¹ sugerowaliśmy, że kultura komornicka sięga na zachód mniej więcej do Odry, a kultura Duvensee jest jej bezpośrednim zachodnim sąsiadem.

Jeżeli spojrzymy na załączoną mapkę stwierdzimy, że ciosaki wykazują szczególne zagęszczenie w Niemczech północnych. Można przyjąć bez obawy popełnienia błędu, że wyznaczają one (choć nie wszystkie pochodzą z kultury Duvensee) zasięg kultury Duvensee na zachodzie, południu i wschodzie. Nas interesuje ten zasięg na wschodzie, ponieważ pokrywa się on w niewielkim stopniu z zasięgiem inwentarzy uznanych przez nas za komornickie.

To wzajemne pokrywanie się zasięgów uchwytne jest w zachodniej Wielkopolsce i na Dolnym Śląsku. Warto tu przypomnieć, że w dyskusji na II Konferencji M. Kobusiewicz poinformował, iż w zachodniej Wielkopolsce występuje dużo elementów komornickich którym towarzyszą ciosaki. Trzeba jednak stwierdzić, że ilość ciosaków typu północnego na omawianym terenie jest mimo wszystko mała i że przeważają tam chyba elementy komornickie bez ciosaków.

²⁹ S. K. Kozłowski, *Uwagi o późnym paleolicie i mezolicie wschodniej części Kotliny Sandomierskiej*, „Archeologia Polski”, t. 9, 1964, z. 2.

B. Ginter, *Dwie krzemienice mezolityczne z Grzybowej Góry pow. Starachowice (Rydno)*, „Materiały Archeologiczne”, t. 6, 1965.

³⁰ Por. zestaw literatury na końcu tej pracy.

³¹ S. K. Kozłowski, *Niektóre uwagi...*, o. c.

Z powyższego zdaje się wynikać, że na terenie zachodniej Wielkopolski i Dolnego Śląska, a być może i wschodniej Brandenburgii mamy do czynienia ze strefą przemieszania kulturowego kultury komornickiej i Duvensee. Poza powyższymi argumentami wydaje się, że istnieją również i inne dowody przemawiające za naszą tezą. Z jednej strony należy podkreślić duży procent tylczaków typu Stawinoga w niektórych zespołach wschodnioniemieckich (Bergholz, Flessenow — do 20% wszystkich zbrojników), mniej typowych dla kultury Duvensee, z drugiej przypomniemy nieco większe od klasycznych wymiary zbrojników z Lasku IIa pow. Poznań³². Jeżeli zestawimy wszystkie przytoczone fakty, możemy uznać za bardzo prawdopodobną tezę o istnieniu strefy przemieszania kulturowego w zachodniej Wielkopolsce.

ZASIĘG NA POŁUDNIU

Sądząc z mapy, na terenie naszego kraju zespoły komornickie dochodzą do północnej granicy lessów podgórskich. Nie jest jednak wykluczone, że pojedyncze zespoły komornickie występują na południe od Karpat. Szczególnie interesujący jest tu zespół z Barcy I (tabl. V ryc. 35—43) w Słowacji, bazujący na obsydianie³³. Zawiera on tylczaki typu Stawinoga, trójkąty równoramienne i nierównoboczne trójkąty rozwartokątne. Tym zestawem (przy charakterystycznym braku półtylczaków typu Komornica) zbliża się on do inwentarza z Dzierżna pow. Gliwice³⁴.

Nie od rzeczy będzie wspomnieć, że na terenie Małopolski spotykamy sporo zapewne mezolitycznych okazów wykonanych ze słowackiego obsydianu³⁵, że spotykamy tam mezolityczne zabytki wykonane z jaspisu słowackiego (komornickie zabytki z zespołu I—1 w Majdanie pow. Kolbuszowa³⁶). Fakty te świadczą o kontaktach terenów zakarpaccich z kulturą komornicką (doliną Popradu i Bramą Morawską), nie wykluczone nawet, że zespół z Barcy I należy do kultury komornickiej (?).

³² Dzięki niezwyklej uprzejmości mgr M. Kobusiewicza możemy dodatkowo dodać, że w zachodniej Wielkopolsce ciosaki znane są z 23 miejscowości, co po dodaniu okazów publikowanych zwiększa ilość stanowisk z ciosakami do 27. Jednocześnie na terenie tym istnieje wiele inwentarzy w typie komornickim bez ciosaków. Obraz ten zbliża się, jak się wydaje, do obrazu tzw. „facji Fien” kultury Duvensee, por. B. Gramsch, *Untersuchungen zum Mesolithikum im nördlichen und mittleren Tieflandsraum zwischen Elbe und Oder* (powielone). Mamy wrażenie, że właśnie bezpośrednio z tą odmianą kultury Duvensee graniczy na zachodzie kultura komornicka.

³³ F. Prosek, *Mesoliticá...*, o.c.

³⁴ A. Skalnik, *Das Tardenoisien von Gleiwitz*, „Altschlesien”, t. 6, 1936.

³⁵ L. Kozłowski, *Epoka kamienia na wydmach wschodniej części Wyżyny Małopolskiej*, „Archiwum Nauk Antropologicznych”, t. 2, 1923, nr 3.

³⁶ S. K. Kozłowski, *Stanowisko w Majdanie pow. Kolbuszowa w świetle badań*

Na koniec warto wspomnieć, że występowanie w zespołach i inwentarzach komornickich Polski południowej (Małopolska, Śląsk) dość dużej liczby drobnych półksiężyców³⁷ może wskazywać na istnienie i tu strefy przejściowej między stanowiskami zakarpaccskimi a kulturą komornicką w Polsce południowej.

ZASIĘG NA WSCHODZIE

Problem wschodniego zasięgu kultury komornickiej jest już trudniejszy do rozwiązania. Wynika to po części ze słabego zbadania mezolitu zachodnich połaci Związku Radzieckiego. Niemniej wydaje się, że strefa graniczna między kulturą komornicką a zespołami wschodniego mezolitu nie przekracza na wschodzie Bugu. Przemawia za tym kilka faktów:

1. obecność wysokich trapezów specjalnego typu na stanowisku Wieliszew XI pow. Nowy Dwór³⁸;
2. obecność liściaków typu rosyjskiego znanych m. in. spod Grodna, z Białostockiego i z Białorusi³⁹;
3. brak w dostępnym z literatury lub zbiorów muzealnych materiale ze wschodu elementów wyraźnie nawiązujących do kultury komornickiej.

ZASIĘG NA PÓLNOCY⁴⁰

Brak nam, jak dotąd, pełniejszych danych o mezolicie Polski północnej. Wydaje się jednak, że na podstawie już uzyskanych można przedstawić kilka sugestii.

Tereny Pojezierza Mazurskiego, Pomorza Gdańskiego i Ziemi Białostockiej obfitują w znaleziska przedmiotów rogowych i kościanych uchodzących za mezolityczne. Większość badaczy niemieckich⁴¹ zaliczała te znaleziska do „kultury kościanej”, wyraźnie różnej od kultur „krzemiennych”, występujących bardziej na południe.

w latach 1962—63, „Światowit”, t. 27, 1966.

³⁷ S. K. Kozłowski, *Niektóre uwagi...*, o. c.

³⁸ H. Więckowska, *Mezolit*, „Materiały do prahistorii ziem Polski”, Warszawa 1964.

³⁹ M. in. w zbiorach Z. Glogera i W. Szukiewicza w Muzeum Archeologicznym w Krakowie.

⁴⁰ Bardzo słaby stan badań nad mezolitem Polski północnej uniemożliwia wyciągnięcie pewnych wniosków, warto w tym miejscu postulować rozpoczęcie badań na tym terenie, niewątpliwie niezwykle interesującym.

⁴¹ M. in. W. Gaerte, C. Engel.

Jak to wyżej sugerowaliśmy, kultura komornicka nawiązuje szczególnie silnie do kultury Duvensee. Wydaje się więc logiczne, że jej ewentualny przemysł kościany winien być podobny do odpowiedniego przemysłu Duvensee. Na Mazurach i Pomorzu Gdańskim mamy natomiast do czynienia z dwoma zestawami typów ostrzy kościanych i rogowych. Tereny wschodnie nawiązują do zjawisk kundajskich (choć nie należą do „kultury kundajskiej”) — typy 13, 16, 21 wg J. G. D. Clarka⁴², natomiast Pomorze Gdańskie prezentuje bardziej „maglemoski” zestaw (typy 5 i 7).

Znane nam materiały krzemienne z Polski północnej każą nam ograniczyć zasięg kultury komornickiej na północy do Pradoliny Warszawsko-Berlińskiej lub niewiele na północ, co znajduje swe potwierdzenie w występowaniu charakterystycznych dla kultury Duvensee (a więc i zapewne dla kultury komornickiej) harpunów typ 8 (Staswiny pow. Giżycko, Suraz pow. Łapy⁴³).

Na Pomorzu Gdańskim ślady kultury komornickiej można widzieć w kilku miejscowościach, choć trzeba przyznać, że dotąd znamy stamtąd tylko jeden pewniejszy inwentarz (Ostrowo V pow. Puck). Natomiast warto wspomnieć, że niektóre materiały zdają się nawiązywać do zjawisk maglemoskich (typu Mullerup-Svaerdborg). W konkluzji można więc sądzić, że elementy komornickie są obecne na Pomorzu Gdańskim, brak jest tu jednak zwartej występowania kultury komornickiej.

WNIOSKI

Niniejsze krótkie studium pozwala na wyciągnięcie kilku różnie udokumentowanych wniosków. Bodaj najważniejszym jest przyjęcie już wcześniej sugerowanej przynależności kultury komornickiej do kręgu kultur północnych, na podstawie jej dużej zbieżności typologicznej z kulturami Duvensee i Kirchdorf-Haltern.

Szersze, bo obejmujące Środkową i częściowo Zachodnią Europę, dolnomезolityczne tło kulturowe pozwoliło na uściślenie dotychczasowej charakterystyki kultury komornickiej, na określenie cech wyodrębniających ją od sąsiednich pokrewnych kultur. Takie uściślenie pozwoliło z kolei na wyodrębnienie rdzennego obszaru kultury komornickiej, który obejmuje Mazowsze, wschodnią Wielkopolskę, część Dolnego i Górnego Śląska, Polskę Środkową, wreszcie zachodnią część Małopolski (por. mapę). Zasięg ten w miarę przybywania nowych publikacji i materiałów może się rozszerzyć, jak się zdaje, jednak nieznacznie.

⁴² J. G. D. Clark, *The mesolithic...*, o.c.

⁴³ Co do pierwszego zabytku — uprzejma informacja mgr R. Odoja, o drugim uzyskałem uprzejme informacje od mgr J. Jaskanisa.

Konsekwencją poprzednich ustaleń jest przyjęcie istnienia dookoła wspomnianego rdzennego obszaru terenów peryferyjnych, które na zachodzie stanowią wyraźną strefę przemieszania kulturowego. Również przenikanie elementów wschodnich na rdzenny obszar kultury komornickiej przemawia za istnieniem takiej strefy i na wschodzie.

Sprawa kontaktów południowych jest otwarta, choć większy procent półksiężyców w zespołach komornickich Polski południowej może i tu dowodzić istnienia strefy (?). Wreszcie najmniej pewne wnioski dotyczą północy, ale teren ten pragniemy opracować osobno.

Chcemy zaznaczyć, że materiały polskie, na których bazowaliśmy, ze zrozumiałych względów nie są kompletne. Wykorzystaliśmy głównie materiały publikowane. Taki stan rzeczy tłumaczy nierównomierne potraktowanie wszystkich dzielnic Polski, mamy jednak wrażenie, że praca taka była potrzebna, i że odzwierciedla ona stosunki kulturowe dolnego mezolitu w naszym Kraju.

LITERATURA

- W. Antoniewicz, *Archeologia Polski*, Warszawa 1928.
- I. Brutzer, *Neueingänge und Fundnachrichten im Berichtsjahr 1941*, „Gothiskannda”, 1942, z. 4.
- M. Chmielewska, *A late Palaeolithic and mesolithic site at Witów, district Łęczyca*, „Archeologia Polona”, t. 4, 1962.
- W. Chmielewski, K. Jażdżewski, J. Kostrzewski, *Pradzieje Polski*, wyd. II, Warszawa 1965.
- B. Czapkiewicz, *Sprawozdanie z poszukiwań archeologicznych w Małopolsce Zachodniej w latach 1926—1929*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 13, 1935; tenże, *Notatki archeologiczne*, „Księga Pamiątkowa ku czci prof. W. Demetrykiewicza”, Poznań 1930; tenże, *Ślady przemysłu świderskiego na wydmach okolic Krakowa*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 14, 1936; tenże, *Sprawozdanie z poszukiwań archeologicznych za lata 1924—1925*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 10, 1929.
- J. Czarnocki, J. Samsonowicz, *Powiat kielecki pod względem przedhistorycznym*, „Pamiętnik dla siebie i dla szkoły”, Kielce 1909.
- R. Dehmel, *Auf den Spuren unserer Vorfahren*, „Heimatkaländer für die Kreise Grünberg und Freystadt”, 1931.
- C. Engel, W. La Baume, *Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenslande*, Królewiec 1937.
- W. Gaerte, *Die Feuersteinindustrie Ostpreussens und ihre Stellung innerhalb Europas*, „Prussia”, t. 30, 1933.
- F. Geschwendt, *Mittelsteinzeit — Die erste nacheiszeitliche Kultur in Schlesien*, „Schlesische Monatshefte”, 1931, nr 7.
- B. Ginter, *Wstępne badania wykopaliskowe na stanowisku 1 w Dzierżnie, pow. Gliwice*, „Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego”, 1964, nr 46; tenże, *Badania wykopaliskowe na stanowisku 1 w Dzierżnie, pow. Gliwice*, „Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego”, 1965, nr 57; tenże, *Dzierżno, pow. Gliwice*, „Bada-

- nia archeologiczne w województwie katowickim w roku 1965", Bytom 1965; tenże, *Wyniki badań powierzchniowych przeprowadzonych na terenie powiatu kieleckiego w roku 1963*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, t. 2, 1964; tenże, *Dwie krzemienice mezolityczne z Grzybowej Góry, pow. Starachowice*, „Materiały Archeologiczne”, t. 6, 1965.
- K. Jażdżewski, *Nowe znaleziska w powiecie rawickim*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 3, 1928; tenże, *Przyczynki do znajomości kultury prafińskiej w Polsce Zachodniej*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 3, 1928.
- M. Kobusiewicz, *Stanowisko z końca paleolitu i początku mezolitu z Poznania-Staroleki*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 12, 1961.
- J. Kostrzewski, *Materiały do pradziejów Górnego Śląska*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 3, 1928; tenże, *Nouvelles fouilles et découvertes en Poméranie Polonaise*, „Revue Anthropologique”, t. 39, 1929, nr 10—12; tenże, *Pradzieje Śląska*, Kraków 1930; tenże, *Nowe materiały do pradziejów Śląska*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 4, 1933; tenże, *Quelques observations sur le Tardenoisien en Grande Pologne*, „XV-e Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistorique”, Paris 1933; tenże, *Od mezolitu do okresu wędrówek ludów*, „Prehistoria ziem polskich”, Kraków 1939—1948; tenże, *Pradzieje Polski*, Poznań 1949; tenże, *Wielkopolska w pradziejach*, Warszawa—Wrocław 1955; tenże, *Wyniki badań prehistorycznych w powiatach tarnogórskim, pszczyńskim, świętochłowickim i katowickim na Górnym Śląsku*, „Badania prehistoryczne w województwie śląskim w roku 1933”, Kraków 1935; tenże, *Badania prehistoryczne w pow. tarnogórskim, lublinieckim, pszczyńskim i rybnickim w r. 1934*, „Badania prehistoryczne w województwie śląskim w latach 1934—1935”, Kraków 1936.
- J. K. Kozłowski, *Epipaleolit i mezolit stanowisk otwartych*, „Pradzieje powiatu krakowskiego. Prace Archeologiczne”, t. 1, 1960; L. Kozłowski, *Wielkopolska w epoce kamiennej* (1 cz.), „Przegląd Archeologiczny”, t. 1, 1910; tenże, *Nowe przyczynki do epoki kamiennej w Wielkopolsce*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 2, 1920; tenże, *Epoka kamienia na wydmach wschodniej części Wyżyny Małopolskiej*, „Archiwum Nauk Antropologicznych”, t. 2, 1923, nr 3; tenże, *L'epoque mésolithique en Pologne*, „L'Anthropologie”, t. 37, 1926; S. K. Kozłowski *Badania stanowisk paleo- i mezolitycznych w powiecie kolbuszowskim*, „Sprawozdanie Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1963”, Rzeszów 1963; tenże, *Uwagi o późnym paleolicie i mezolicie wschodniej części Kotliny Sandomierskiej*, „Archeologia Polski”, t. 9, 1964, z. 2; tenże, *Niektóre uwagi o polskim mezolicie*, „II Konferencja poświęcona problematyce prehistorii pleistocenu i wczesnego holocenu Polski”, Warszawa 1965; tenże, *Z problematyki polskiego mezolitu* (cz. 1), „Archeologia Polski”, t. 10, 1965, z. 1; tenże, *Stanowisko w Majdanie, pow. Kolbuszowa w świetle badań w latach 1962—63*, „Światowit”, t. 27, 1966; tenże, *O podziale chronologicznym polskiego mezolitu*, (w druku).
- O. Kunkel, *Pommersche Urgeschichte in Bildern*, Szczecin 1931.
- W. La Baume, K. Langenheim, *Die Steinzeit im Gebiet der unteren Weichsel*, „Blätter für Deutsche Vorgeschichte”, 1933, z. 9/10.
- W. Łęga, *Toruń i okolice w czasach przedhistorycznych*, Toruń 1933.
- E. Majewski, *Przedhistoryczne narzędzia zebrane pod wsią Ossówka, w pow. stopnickim*, Warszawa 1892; tenże, *Zabytki przeddziewowe w Żernikach Dolnych*, „Światowit”, t. 1, 1899; tenże, *Zabytki przeddziewowe w Dzielawicach*, „Światowit”, t. 2, 1900; tenże, *Powiat stopnicki pod względem przedhistorycznym*, „Światowit”, t. 3, 1901, t. 4, 1902, t. 5, 1904.

- M. Marczak, *Wyniki badań mezolitycznego stanowiska we wsi Stawinoga, pow. Pułtusk*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 15, 1963; tenże, *Najstarszy mezolit Mazowsza w świetle dotychczasowych odkryć we wsi Stawinoga*, „Archeologia Polski” t. 9, 1964, z. 1.
- H. Mertin, *Zur mittleren Steinzeit im Kreise Liegnitz*, „Schlesische Blätter”, r. 3, 1941, z. 3/4.
- L. Rothert, *Neue Fundplätze des Swiderio-Tardenoisien in Ostdeutschland*, „Mannus”, t. 26, 1934; tenże, *Die mittlere Steinzeit in Schlesien*, Leipzig 1936.
- L. Sawicki, *Przemysł świdorski I stanowiska wydmyowego Świdry Wielkie I*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 5, 1935.
- A. Skalnik, *Das Tardenoisien von Gleiwitz*, „Altschlesien”, t. 6, 1936.
- J. Trzeciakowski, *Warunki geologiczne stanowisk mezolitycznych w dolinie Warty na odcinku pod Koninem*, „Archeologia Polski”, t. 9, 1964, z. 2.
- T. Waga, *Kultura nadodrzańskiej ceramiki sznurowej w Wielkopolsce*, Poznań 1931; tenże, *Pomorze w czasach przedhistorycznych*, Toruń 1934.
- E. Werth, *Zum Alter des „Tardenoisien” in Norddeutschland*, „Mannus”, t. 27, 1935.
- H. Więckowska, *Powierzchniowe badania stanowisk wydmyowych na tzw. tarasie nowodworskim w r. 1955*, „Archeologia Polski”, t. 5, z. 1; tenże, *Mezolit*, „Materiały do prahistorii ziem Polski”, Warszawa 1964; tenże, *Problem mezolitu na Mazowszu*, „Archeologia Polski”, t. 9, 1964, z. 1; tenże, *Wyniki badań mezolitycznego stanowiska piaskowego (wykopy XVII A, B, C) w Wieliszewie, pow. Nowy Dwór Mazowiecki*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 17, 1965.
- H. Więckowska, M. Marczak, *Próba podziału kulturowego mezolitu Mazowsza*, „III Konferencja poświęcona problematyce prahistorii pleistocenu i wczesnego holocenu Polski”, Warszawa 1965.
- L. Zotz, *Ausgrabungen der Mittelsteinzeitforschung in Schlesien*, „Altschlesische Blätter”, t. 5, 1930; tenże, *Das Tardenoisien in Niederschlesien*, „Altschlesien”, t. 3, 1931; tenże, *Kulturgruppen des Tardenoisien in Mitteleuropa*, „Prähistorische Zeitschrift”, t. 23, 1932; tenże, *Zur Frage der Alterstellung mikrolithischer Feuersteinkulturen*, „Mannus”, t. 26, 1934; tenże, *Neue steinzeitliche Kulturbeziehungen in Mittelschlesien*, „Altschlesien”, t. 6, 1936.

Uwaga. — W spisie niniejszym figurują tylko pozycje posiadające wystarczająco wyraźne ilustracje lub też jednoznaczne określenia typologiczne (nowsza literatura polska). Literatura ta posłużyła do sporządzenia mapy kultury komornickiej w Polsce. Dodatkowo do mapy wykorzystano następujące pozycje:

1. Ciosaki w Polsce (poza cytowaną literaturą):

- K. Jażdżewski, *Najstarsza siekiera wielkopolska*, „Z Otchłani Wieków”, r. 12, 1937, z. 9—10.
- L. Zotz, *Neue Erwerbungen aus der mittleren und jüngeren Steinzeit*, „Altschlesien”, t. 4, 1934.

2. Znaleźiska ciosaków poza Polską (ważniejsze pozycje):

- C. A. Althin, *The chronology of the Stone Age settlement of Scania*, „Acta Archaeologica Lundensia”, t. 1, 1954.

- J. Brondsted, *Danmarks Oldtid*, t. 1, Kopenhaga 1957.
- B. Gramsch, *Der Stand der Mittelsteinzeitforschung in der Mark Brandenburg*, „Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin“, t. 9, 1959/60, z. 3. —
- E. Schuldt, *Mecklenburg-urgeschichtlich*, Schwerin 1954.
- H. Schwabedissen, *Die mittlere Steinzeit im westlichen Norddeutschland*, Neumünster 1944.

LA CIVILISATION DE KOMORNICA EXAMINÉE SUR LE FOND DU MÉSOLITHIQUE DE L'EUROPE CENTRALE

Résumé

L'étude traite de certaines questions rattachées au Mésolithique polonais. L'auteur a tenté d'établir:

1. une caractéristique typologique et statistique, plus complète que celle dont on fait actuellement usage, de la civilisation de Komornica;
2. un essai de comparaison entre les ensembles représentant la civilisation de Komornica et les civilisations des pays voisins;
3. l'étendue du domaine territorial de la civilisation de Komornica.

Au début de l'étude, l'auteur cherche à prouver l'appartenance chronologique de la civilisation de Komornica au Mésolithique inférieur. L'ancienneté de cette civilisation, rapportée au Préboréal et au Boréal, est confirmée par la présence des lamelles trapézoïdales à troncature double, des segments de cercle, des triangles isocèles, des lamelles à dos de type de Stawinoga, des lamelles tronquées de type de Komornica — Zonhoven Spitzen, enfin par l'absence des trapèzes, etc.

Ensuite, l'auteur présente tous les éléments caractéristiques des ensembles appartenant à la civilisation de Komornica, en s'appuyant à cet effet sur les trouvailles les plus classiques de Stawinoga, district de Pułusk, de Komornica et de Wieliszew XI, district de Nowy Dwór, et de Całowanie, district d'Otwock.

L'analyse de ces ensembles permet d'y constater l'existence de six types caractéristiques de microlithes (lamelles à dos de Stawinoga, lamelles tronquées de Komornica, triangles isocèles, triangles obtusangles, lamelles à troncature double et segments de cercle). Leur retouche est abrupte et haute. Ces formes sont d'habitude accompagnées de grattoirs courts et de burins de petites dimensions, et, plus rarement, de grattoirs irréguliers.

Il se trouve cependant, que cette caractéristique de la civilisation de Komornica peut aussi bien être appliquée à celle de Duvensee (Star Carr, Duvensee, Bergholz, Pinnberg — couches V et VI, Thatcham) et à la civilisation mésolithique du Danemark et de l'Allemagne du Nord (selon Schwabedissen; cf. pl. I—IV). Les civilisations du Mésolithique inférieur de l'Allemagne et de l'Angleterre présentent tous les types d'outils que l'auteur vient d'énumérer; à Duvensee, on constate, de plus, la présence des tranchets. On observe aussi des éléments rapprochés — bien qu'accusant moins d'affinité — dans les matériaux provenant du territoire de la Tchécoslovaquie et de l'U. R. S. S. (pl. V). La caractéristique présentée ci-dessus, actuellement en usage, n'englobe donc pas toutes les particularités de la civilisation de Komornica; en conséquence, il est nécessaire de la compléter en y intégrant des traits typiques supplémentaires.

Ces traits supplémentaires qui différencient la civilisation de Komornica de celles des pays voisins consistent dans la divergence des rapports numériques entre certains indices statistiques, dans des ensembles particuliers.

Dans la civilisation de Komornica, le nombre de lamelles à dos de Stawinoga prédomine toujours celui de lamelles tronquées de type Komornica; c'est un trait caractéristique de cette civilisation. On n'observe ce rapport ni en Allemagne, ni en Angleterre, où les lamelles sur troncature sont d'habitude plus nombreuses que les lamelles à dos. Cette divergence d'indices statistiques permet à elle seule d'établir une ligne de démarcation entre les ensembles de la civilisation de Komornica d'une part, et les ensembles de type Duvensee et Kirchdorf-Haltern de l'autre.

Ce trait distinctif se trouve souligné par des différences métriques, observées dans le groupe de microlithes: en Allemagne et en Angleterre, on a réussi à constater une prédominance marquée des microlithes dépassant 20 mm (86 p.-cent du total des pièces de ce type), à l'opposé de la civilisation de Komornica, où prédominent les microlithes qui n'atteignent pas 20 mm (60 p.-cent du nombre total de microlithes). Il ne faudrait pas oublier que ce ne sont pas là des différences causées par la nature de la matière première dont ces outils sont faits: en Petite-Pologne, par exemple, on connaît des microlithes de type de Komornica, dont la matière première peut aussi bien servir à la production des pièces de grandes dimensions (même des bifaces).

En s'appuyant sur les types des microlithes, il faut donc admettre une proche parenté entre la civilisation de Komornica et celle de Duvensee; la différenciation statistique et métrique qui accompagne cette parenté des deux civilisations, permet de les distinguer l'une de l'autre.

Ayant établi les traits distinctifs de la civilisation de Komornica, l'auteur a pu définir l'étendue approximative de l'espace, où cette civilisation a été la plus dense (v. carte). À en juger d'après les matériaux publiés à ce sujet, le domaine de la civilisation de Komornica s'étendait sur le territoire de la partie orientale de la Grande-Pologne, sur celui de la Mazovie, de la Pologne centrale, de la Haute-Silésie et d'une partie de la Basse-Silésie, enfin sur la partie ouest de la Petite-Pologne.

La partie ouest de ce territoire semble particulièrement intéressante; c'est là que le domaine de la civilisation de Komornica s'accorde partiellement avec l'extension territoriale maximum de l'aire où apparaissent les tranchets mésolithiques, tellement caractéristiques pour la civilisation de Duvensee (la présence des tranchets est marquée sur la carte par des points noirs). Cette concordance de deux extensions territoriales suggère l'existence d'une zone d'influences réciproques, dans le territoire de la partie ouest de la Grande-Pologne, entre la civilisation de Komornica et celle de Duvensee (ou de son faciès de Fien).

La limite sud du territoire de la civilisation de Komornica, localisée aujourd'hui comme longeant la chaîne des Karpates, sera peut-être établie, dans l'avenir, en territoire de la Slovaquie, où l'on connaît un ensemble rapproché de ceux de Komornica (Barca I); de plus, le jaspé importé dont on constate la présence en Petite-Pologne, dans les ensembles appartenant à la civilisation de Komornica, provient de Slovaquie.

Le domaine de la civilisation de Komornica, tel que l'auteur vient de le présenter, détermine son étendue minimum qui sera peut-être quelque peu élargie dans l'avenir; à ce que l'on puisse en juger, le changement ne sera cependant pas considérable.

À la fin de l'étude, on trouve un index de la bibliographie traitant (entre autres) des pièces typiques pour la civilisation de Komornica en territoire de la Pologne. L'auteur cite, de plus, les ouvrages plus importants qui lui ont servi de point de

départ pour établir sa carte géographique (dont, en premier lieu, les publications traitant des tranchets mésolithiques).

L'étude fait partie d'un cycle plus grand, traitant du Mésolithique polonais: „Z problematyki polskiego mezolitu" („Quelques problèmes du Mésolithique polonais").